

محمد بن محمد
بن محمد بن محمد
بن محمد بن محمد
بن محمد بن محمد

معاونت پژوهشی و فناوری
گروه پژوهشی گیلان‌شناسی
کارشناسی ارشد ایرانشناسی (گرایش تاریخ)

عنوان

گیلان از دیدگاه سفرنامه‌های خارجی در دوره قاجار

از

رضا رحیمی

استاد راهنما

دکتر ابوطالب سلطانیان

استاد مشاور

دکتر حسن کهنسال واجارگاه

اسفند ماه ۱۳۹۰

الف

تقدیم به

پدر، مادر، خانواده‌ی عزیزم

و تمام آزاد مردانی که جز رضای الهی و

پیشرفت و سعادت جامعه مدنی ندارند.

تقدیر و شکر

ایزدمنان را شاکرم که توفیق را رفیق را هم ساخت تا این پیمان نامه را به پایان برسانم. از استاد کرامی جناب

آقای ابوطالب سلطانیان که در این مسیر راهنایم بودند و نیز از جناب آقای دکتر حسن کهنسال که زحمت مشاوره را پذیرفتند

مشکرم. از مدیر گروه محترم گروه ایرانشناسی جناب آقای دکتر رفیعی و اساتید عزیزم آقایان دکتر تجتبی میرمیران، دکتر عباس

خانفی، دکتر اصغر عسکری خانقاه و آقایان الباتان، مرادی، عباسی و کریمی ساکسزارم.

همچنین از آقایان: ابوالحسن واعظی، حامد مصداقی، فیروز رحیمی طلب، قاسم زارعی، صادق تیموری،

رزگار حسینی، یعقوب نادری، وحید طالبی، محمد محمدی، سهیل توانا، امیر قهری، امین تودجی، عبدالوحید ایرانی، ساسان

کریمی، مهدی زیبایی و خانم ما: رحمتی، داوود پور، رضایی و آشتینه کمال شکر و قدردانی را دارم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۳	بیان مسأله
۳	سؤالات تحقیق
۳	فرضیه‌های تحقیق
۴	اهداف تحقیق
۴	روش تحقیق
۴	پیشینه‌ی تحقیق
فصل اوّل: کلیاتی در باره‌ی حوزه‌ی مورد مطالعه	
۶	۱-۱- سفر و سفرنامه‌ها
۹	۱-۲- معرفی استان گیلان
۹	۱-۲-۱- وجه تسمیه‌ی گیلان
۱۰	۱-۲-۲- زبان
۱۱	۱-۲-۳- جمعیت
۱۱	۱-۲-۴- نژاد و قوم
۱۲	۱-۲-۵- موقعیت طبیعی و جغرافیای کنونی استان گیلان
۱۴	۱-۲-۶- ویژگی‌های آب و هوایی استان گیلان
۱۵	۱-۳- سیری در تاریخ گیلان
فصل دوم: آداب و رسوم	
۲۰	۱-۲- فرهنگ تغذیه
۲۴	۲-۲- پوشاک
۲۸	۳-۲- باورهای عامیانه
۳۲	۴-۲- اعیاد و جشن‌ها
۳۶	۵-۲- اخلاق و رفتار
۴۱	۶-۲- بازی و سرگرمی
فصل سوم: جغرافیای گیلان در سفرنامه‌های دوره‌ی قاجار	
۴۵	۱-۳- استان گیلان
۵۰	۲-۳- شهرها و مناطق
۵۰	۳-۲-۱- آستارا

۵۱	..... انزلی ۲-۲-۳
۵۲	..... پیربازار ۳-۲-۳
۵۲	..... منجیل ۴-۲-۳
۵۳	..... رشت ۵-۲-۳
۵۴	..... لنگرود ۶-۲-۳
۵۵	..... لاهیجان ۷-۲-۳
۵۵	..... کهلوم ۸-۲-۳
۵۸	..... تالش ۹-۲-۳
۵۹	..... سایر شهرها ۱۰-۲-۳
۶۰	..... آب و هوا ۳-۳
۶۲	..... دریا ۴-۳
۶۳	..... رودخانه‌ها ۵-۳
۶۳	..... مرداب ۶-۳
۶۴	..... کوه‌های گیلان ۷-۳
۶۴	..... درختان و گیاهان ۸-۳
۶۵	..... حیوانات ۹-۳
۶۸	..... راه ۱۰-۳
۷۱	..... پل‌ها ۱۱-۳
۷۳	..... نتیجه ۱۲-۳

فصل چهارم: اقتصاد و کشاورزی

۷۸	..... ۱-۴ کشاورزی و صیادی
۷۸	..... ۱-۱-۴ زیتون
۷۹	..... ۲-۱-۴ توتون
۷۹	..... ۳-۱-۴ چای
۸۰	..... ۴-۱-۴ ابریشم
۸۲	..... ۵-۱-۴ برنج
۸۳	..... ۶-۱-۴ درختان و میوه‌ها
۸۵	..... ۷-۱-۴ شیلات
۸۷	..... ۲-۴ اقتصاد
۸۷	..... ۱-۲-۴ بازرگانی
۹۰	..... ۲-۲-۴ پول، اوزان و مقادیر
۹۲	..... ۳-۲-۴ مالیات

۹۴	..... ۴-۲-۴ بازارهای گیلان
۹۶	..... ۴-۲-۵ وضعیت اقتصادی مردم
۹۸	..... ۴-۲-۶ نتیجه

فصل پنجم: علم و بهداشت

۱۰۲	..... ۵-۱-۱ بهداشت
۱۰۲	..... ۵-۱-۱-۱ طاعون
۱۰۳	..... ۵-۱-۲ تب و لرز
۱۰۴	..... ۵-۱-۳ ضعف قوای بدنی
۱۰۵	..... ۵-۱-۴ سایر بیماریها
۱۰۸	..... ۵-۲ سواد و سوادآموزی

فصل ششم: مذاهب و فرقه‌ها

۱۱۲	..... ۶-۱ اماکن مذهبی
۱۱۲	..... ۶-۲ تعزیه
۱۱۴	..... ۶-۳ حیدری و نعمتی
۱۱۵	..... ۶-۴ دراویش و صوفیان
۱۱۶	..... ۶-۵ مذاهب گوناگون
۱۱۷	..... ۶-۶ تعصب
۱۱۸	..... ۶-۷ التزام به شعائر دینی
۱۲۰	..... ۶-۸ نتیجه

فصل هفتم: مباحث تاریخی گیلان در سفرنامه‌های دوره قاجار

۱۲۳	..... ۷-۱ دخالت نزدیکان شاه در امور کشور
۱۲۴	..... ۷-۲ اشغال گیلان توسط ژنرال سیسیانف
۱۲۵	..... ۷-۳ معاهده‌ی ترکمانچای
۱۲۶	..... ۷-۴ میرزا کوچک خان
۱۲۷	..... ۷-۵ خیانت دولت روس درباره‌ی گیلان و مازندران
۱۲۷	..... ۷-۶ مشکلات اشغال گیلان
۱۲۸	..... ۷-۷ شورش در رشت
۱۲۸	..... ۷-۸ دیدار ناصرالدین شاه از گیلان
۱۲۹	..... ۷-۹ نزاع حیدری و نعمتی
۱۲۹	..... ۷-۱۰ حریق بازار رشت
۱۳۰	..... ۷-۱۱ نتیجه

فصل هشتم : هنر و معماری

۱۳۲	..... ۱-۸ معماری خانه‌ها
۱۳۴	..... ۲-۸ معماری مساجد
۱۳۵	..... ۳-۸ معماری چاپارخانه‌ها، قصرها و عمارت‌های حکومتی
۱۳۷	..... ۴-۸ سایر هنرها
۱۳۸	..... ۵-۸ نتیجه
۱۴۰	..... ۵-۸ نتیجه‌گیری
۱۵۱	..... منابع و مأخذ

فهرست جداول

صفحه	عنوان
۳۶	جدول شماره ۱-۲- نظرات جهانگردان درباره ی ویژگی‌های مثبت اخلاقی و رفتاری مردم گیلان
۳۷	جدول شماره ۲-۲- نظرات جهانگردان درباره ی ویژگی‌های منفی اخلاقی و رفتاری مردم گیلان
۳۸	جدول شماره ۳-۲- نظرات جهانگردان درباره ی ویژگی‌های مثبت اخلاقی و رفتاری حاکمان و مأموران دولتی گیلان
۳۸	جدول شماره ۴-۲- نظرات جهانگردان درباره ی ویژگی‌های منفی اخلاقی و رفتاری حاکمان و مأموران دولتی گیلان
۴۶	جدول شماره ۱-۳- محله‌های گیلان و جمعیت و رقم مالیات آن‌ها
۵۰	جدول شماره ۲-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای آستارا
۵۱	جدول شماره ۳-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای انزلی
۵۲	جدول شماره ۴-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای پیربازار
۵۲	جدول شماره ۵-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای منجیل
۵۳	جدول شماره ۶-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای رشت
۵۴	جدول شماره ۷-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای لنگرود
۵۵	جدول شماره ۸-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای لاهیجان
۵۵	جدول شماره ۹-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای کهدوم
۵۶	جدول شماره ۱۰-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای برخی شهرهای گیلان
۵۸	جدول شماره ۱۱-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای تالش
۵۹	جدول شماره ۱۲-۳- نظرات جهانگردان درباره ی جغرافیای برخی شهرها و مناطق گیلان
۷۳	جدول شماره ۱۳-۳- توزیع فراوانی موضوعات جغرافیایی مطرح شده در سفرنامه‌های جهانگردان
۷۵	جدول شماره ۱۴-۳- توزیع فراوانی تعداد دفعات اشاره شده ی هر کدام از مناطق گیلان در سفرنامه‌ها
۱۴۶	جدول شماره ۱-۹- اطلاعاتی کلی درباره ی سفرنامه‌ها و جهانگردان
۱۴۶	جدول شماره ۲-۹- نتایج حاصل از جدول شماره ۱-۹
۱۴۷	جدول شماره ۳-۹- توزیع فراوانی جهانگردانی که از قاره‌های مختلف به گیلان آمده‌اند
۱۴۸	جدول شماره ۴-۹- توزیع فراوانی اهداف سفر جهانگردان به گیلان
۱۴۹	جدول شماره ۵-۹- توزیع فراوانی میزان موضوعات مطرح شده در سفرنامه‌های جهانگردان
۱۵۰	جدول شماره ۶-۹- توزیع فراوانی ورود جهانگردان به گیلان در دوره‌های سلطنت شاهان قاجار
۱۴۶	نمودار شماره ۱-۹- نتایج حاصل از جدول شماره ۱-۹
۱۴۷	نمودار شماره ۲-۹- توزیع فراوانی جهانگردانی که از قاره‌های مختلف به گیلان آمده‌اند
۱۴۸	نمودار شماره ۳-۹- توزیع فراوانی اهداف سفر جهانگردان به گیلان
۱۴۹	نمودار شماره ۴-۹- توزیع فراوانی میزان موضوعات مطرح شده در سفرنامه‌های جهانگردان
۱۵۰	نمودار شماره ۵-۹- توزیع فراوانی میزان ورود جهانگردان به گیلان در دوره‌های سلطنت شاهان قاجار

(عنوان) گیلان از دیدگاه سفرنامه‌های خارجی در دوره‌ی قاجار

(نام دانشجو) رضا رحیمی

سفرنامه‌ها یکی از منابع مهم شناخت ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی جوامع است که راجع به همه‌ی مسائل مربوط به ایران و ایرانیان به صورت خاص و جزئی سخن به میان آورده‌اند. استان گیلان به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی همواره مورد توجه جهانگردان بوده است.

در این تحقیق که به روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است سعی شده در راستای شناخت فرهنگ و اوضاع اجتماعی گیلان و اهداف سیاحان خارجی از سفر به این استان، مسائل مختلف مربوط به آداب و رسوم، جغرافیا، تاریخ، اقتصاد، کشاورزی، علم و بهداشت، فرقه‌ها و مذاهب و هنر و معماری گیلان از دیدگاه جهانگردان مورد بررسی قرار گیرد. بدین منظور سفرنامه‌ی ۳۴ نفر از سیاحانی که در دوره‌ی قاجار به گیلان سفر کرده‌اند مورد بررسی قرار گرفته و نظرات آنها با استفاده از سایر منابع مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

در بررسی حاضر مشخص شد که هدف بیشتر جهانگردان از سفر به گیلان، سیاسی بوده است. این جهانگردان بیشتر از کشورهای اروپایی مخصوصاً فرانسه بوده‌اند و اکثراً در زمان سلطنت ناصرالدین شاه به گیلان آمده‌اند. بیشترین موضوعی که جهانگردان به آن پرداخته‌اند وضعیت جغرافیایی گیلان بوده است. در این سفرنامه‌ها به دلیل زمان محدود مسافرت جهانگردان و محدودیت ارتباط با تمام مردم، بعضاً قضاوت‌های ناصحیحی به چشم می‌خورد اما در عین حال نمی‌توان از نکته‌سنجی، کنجکاوی و دانش زیاد اکثر این جهانگردان سخن نگفت.

سفرنامه‌هایی که در این دوره نگاشته شده‌اند صرف نظر از کاستی‌های محتوایی و روش شناختی‌شان، می‌توانند به عنوان یکی از اسناد معتبر تاریخی در شناخت تاریخ و جغرافیای گیلان مورد استفاده قرار گیرند.

کلید واژه: گیلان، خارجی، سفرنامه، قاجار، تاریخ، آداب و رسوم، فرهنگ

Abstract

(title) : **Guilan in the eyes of the Foreign travelogue in the Qajar period**

(Author) : Reza Rahimi

Itineraries are one of important sources for identifying cultural and social characteristics of societies, which specially and thoroughly address all issues about Iran and Iranians. Guilan Province due to its specific geographical position always has been in the attention of tourists.

In this survey which was description and library- based, we tried to identify culture and social issues of Guilan and the purpose of tourists for traveling to this Province, different issues about customs, geography, history, economics, agriculture, science and health, sects, religions, art and architecture in the view of tourists. For this purpose, we examine Itineraries of 34 tourists that traveled to Guilan in Qajar Age and then with other sources we analyzed their attitudes toward this Province.

In current survey we found out that the purpose of most tourists for traveling to Guilan was political. These tourists mostly were from European countries specially France and the majority traveled in Nasereddin Shah Age. The most important issue that these tourists paid attention to was geographical position of Guilan. With respect to time-limit of these tourists and limitation of relation with natives of Guilan, we can see some incorrect judgments but yet cannot ignore their curiosity, knowledge and punctuality.

In spite of shortcomings in content and methodology of these itineraries which were written in that period, we can consider them as one of valid historical documents for identifying history and geography of Guilan province.

Key words : Guilan, foreign, travelogue, qajar, history, customs , culture

مقدمه

سیاحت و سفر، از ادوار کهن، جزء مهمترین خواست‌ها و تمایلات انسان‌های کنجکاو و از راه‌های اولیه‌ی شناخت ملل و اقوام دیگر و تعامل و تبادل فرهنگ‌ها بوده و سیاحان مختلف، بنا به مقاصد گوناگون اعم از تجارت، تحقیق و کسب معرفت، انجام ماموریت دولتی و یا ارضای حس کنجکاوی شخصی و غیره، در زمانی که هنوز سرزمین‌های زیادی برای جهانیان ناشناخته بود، به انجام سفر همت کردند. یکی از کشورهایی که به خاطر قدمت تمدنی، تنوع فرهنگی، جاذبه‌ی تجاری و سودآوری اقتصادی، موقعیت ارتباطی اروپایی با سایر مناطق دنیا و اهمیت سیاسی در مناسبات و رقابت بین قدرت‌های بزرگ، از دیرباز مقصد سیاحان بوده، ایران است.

سفرنامه‌ها و خاطرات سیاحان و ایران‌گردان، به دلیل تنوع در ملیت صاحبان آن‌ها و اهداف گوناگون سفر و نیز دوره‌ی زمانی، جایگاه ویژه‌ای در میان منابع و مآخذ داشته و دارد. سفرنامه‌ها به ما این امکان را می‌دهند که تاریخ یک منطقه را به ترتیب زمانی و از زبان شاهدان آن‌ها بررسی کنیم. چون صاحبان این آثار در متن وقایع بوده‌اند و در آن منطقه ساکن بوده و یا از آن گذشته‌اند. سفرنامه‌ها به دلیل محتوای اجتماعی و فرهنگی خود از اهمیت بسیاری برخوردار هستند. هرچند کمتر به مسائل تاریخی و سیاسی می‌پردازند اما به جهت محتوا و قالب اجتماعی این آثار، می‌توانند نقاط ضعف متون تاریخی را که توسط مورخان نوشته شده است برطرف سازند.

استان گیلان به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی خود از استان‌هایی است که اکثر جهانگردان خارجی در سفرنامه‌هایشان به طرح موضوعات خاص درباره‌ی این استان پرداخته‌اند. این استان چون بر سر راه اروپا قرار داشته و به منزله‌ی دروازه‌ی اروپا بوده غالباً سفیران، جهانگردان، بازرگانان و میسیونرها پیش از پیدایش مسافرت اروپایی به روسیه می‌آمدند و از آن‌جا به منطقه‌ی گیلان وارد می‌شدند. این استان علاوه بر موقعیت حساس جغرافیایی از نقطه نظر تاریخی نیز- خصوصاً در دوره‌ای که نگارش این رساله به آن محدود می‌شود- نیز قابل توجه است.

گیلان و گیلانیان همواره در تاریخ سرزمین ایران تاثیر زیادی داشته‌اند. خصوصاً در انقلاب مشروطه که از وقایع حساس تاریخی دوره‌ی قاجار می‌باشد. نظر به اهمیت شناخت تاریخ، جغرافیا و فرهنگ این استان از منظر جهانگردان، موضوع این پایان‌نامه، گیلان از دیدگاه سفرنامه‌های دوره‌ی قاجار، انتخاب شده است. قبل از این جانب، آقایان محمود نیکویه و خانم شهناز بیگی بروجنی کارهایی مشابه به این رساله انجام داده‌اند.

این پایان‌نامه در هشت فصل تنظیم گردیده است. در فصل اول به طرح مباحث کلی درباره‌ی حوزه‌ی مورد مطالعه پرداخته‌ایم. در این فصل، سفرنامه‌ها، استان گیلان و تاریخ این استان به صورت اجمالی معرفی و مورد بررسی قرار گرفته

است. فصل دوم به بررسی آداب و رسوم مردم گیلان از نگاه جهانگردان اختصاص یافته است. در این فصل مباحثی چون فرهنگ تغذیه، پوشاک، باورهای عامیانه، اعیاد و جشن‌ها، اخلاق و رفتار و بازی‌ها و سرگرمی‌های مردم این استان مطرح شده است. اطلاعات جغرافیایی گیلان در سفرنامه‌های دوره قاجار، عنوان فصل سوم این رساله است که در آن، نظرات جهانگردان درباره‌ی جغرافیای هر یک از شهرها و مناطق استان گیلان، آب و هوا، دریا، رودها، کوه‌ها، درختان، گیاهان، جانوران، وضع راه‌ها و پل‌های گیلان بیان شده است.

در فصل چهارم مسائل مربوط به اقتصاد و کشاورزی گیلان مورد بررسی قرار گرفته است. در این قسمت نظرات جهانگردان درباره‌ی محصولات چون زیتون، برنج، ابریشم، توتون، چای و سایر محصولات این استان و نیز مباحثی چون مالیات، گمرک، بازارهای گیلان و اوضاع اقتصادی مردم آمده است. مسائل بهداشتی و علمی این استان از دیدگاه جهانگردان در فصل پنجم این رساله آمده است. در این فصل، بیماری‌هایی چون طاعون، وبا، تب و لرز و... که گریبان‌گیر مردم گیلان شده است و جهانگردان در سفرنامه‌هایشان به آن اشاره داشته‌اند، بررسی شده‌اند. همچنین دیدگاه جهانگردان درباره‌ی مسائل علمی و سواد مردم گیلان در این فصل طرح شده است.

در فصل ششم، فرقه‌ها و مذاهب گیلان از نگاه جهانگردانی که به گیلان سفر کرده‌اند مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل هفتم به بیان مباحث تاریخی گیلان در سفرنامه‌های دوره قاجار پرداخته‌ایم و در فصل هشتم و پایانی این رساله، موضوعات هنری و معماری گیلان از دیدگاه جهانگردان بررسی شده است. نتیجه‌ی کلی مباحث مطرح شده در فصول مختلف، در پایان رساله آمده است. در بررسی برخی مسائل در فصل‌های مختلف، از جدول و نمودار استفاده شده است.

بیان مسأله:

اصل مسأله این است که باید دید اوضاع فرهنگی - اجتماعی گیلان در سفرنامه‌های دوره‌ی قاجار چگونه بازتاب یافته است و صحت و سقم آن‌ها چگونه است. سفرنامه‌ها یکی از منابع شناخت فرهنگ، آداب و رسوم یک جامعه است. از این رو در بعد ایران‌شناسی به ویژه در گیلان‌شناسی بسیار سودمندند. بررسی اهداف و انگیزه‌های جهانگردان و نیز برخی اشتباهات تاریخی این سفرنامه‌ها حائز اهمیت است. سفرنامه‌ها در معرفی فرهنگ بومی نقش به‌سزایی دارند. آن‌چنان که پیداست نام گیلان در سفرنامه‌های آغازین دوره‌ی صفوی رفته رفته به وضوح دیده می‌شود و اوج آن به زمان قاجار بر می‌گردد. کمتر سفرنامه‌ای است که نام گیلان در آن نیامده یا فصلی بدان اختصاص نیافته باشد از این رو بررسی این سفرنامه‌ها بسیار مهم است. با مطالعه‌ی اجمالی در سفرنامه‌های خارجی این نکته حائز اهمیت است که جهانگردان مشاهدات خود را از گیلان به گونه‌ای متفاوت بیان کرده‌اند.

چنین به نظر می‌رسد که سیاحان خارجی کمتر به مطالب تاریخی گیلان اشاره کرده‌اند ولی درباره‌ی آداب و رسوم و جغرافیای گیلان به تفصیل سخن رانده‌اند. باید دانست که جهانگردان بیشتر از کشورهای اروپایی به گیلان آمده‌اند.

سؤالات تحقیق:

۱. بازتاب آداب و رسوم، تاریخ، جغرافیا، دین، اقتصاد و کشاورزی، هنر و معماری و مسائل پزشکی گیلان در سفرنامه‌های خارجی چگونه است؟
۲. در سفرنامه‌هایی که به گیلان اشاره شده به چه موضوعاتی بیشتر پرداخته شده است؟
۳. دیدگاه سیاحان خارجی درباره‌ی گیلان چه تفاوت‌هایی با هم دارد؟

فرضیه‌های تحقیق:

۱. جهانگردان خارجی به فرهنگ و آداب و رسوم گیلان بیشتر از سایر مسائل توجه داشته‌اند.
۲. دیدگاه‌های جهانگردان خارجی در مورد مسائل مختلف مربوط به گیلان متفاوت می‌باشد.
۳. اظهارات برخی از جهانگردان متأثر از آرای جهانگردان قبلی بوده است.

اهداف تحقیق:

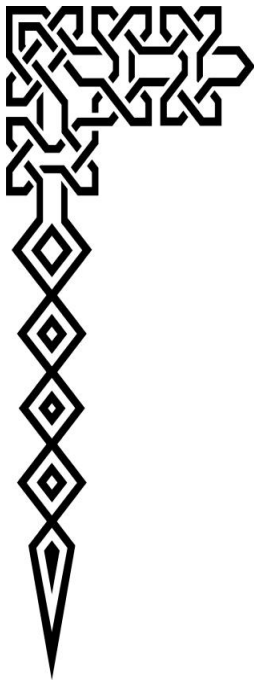
۱. ارائه‌ی یک تحقیق منسجم و علمی در زمینه‌های تاریخ، جغرافیا، آداب و رسوم، اقتصاد و کشاورزی، دین، هنر و معماری و مسائل پزشکی از نگاه جهانگردان خارجی و بررسی و تطبیق نوشته‌های آنان در این زمینه‌ها.
۲. شناخت بیشتر فرهنگ و اوضاع اجتماعی گیلان در دوره‌ی قاجار.
۳. شناخت اهداف سیاحان خارجی از سفر به گیلان.

روش تحقیق:

روش تحقیق، توصیفی، تحلیلی است. نخست سفرنامه‌های دوره‌ی قاجار شناسایی و مطالعه شده‌اند و مطالب مورد بحث از آن‌ها استخراج شده است. سپس به کمک منابع دیگر هرکدام از مطالب مورد نظر مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

پیشینه‌ی تحقیق:

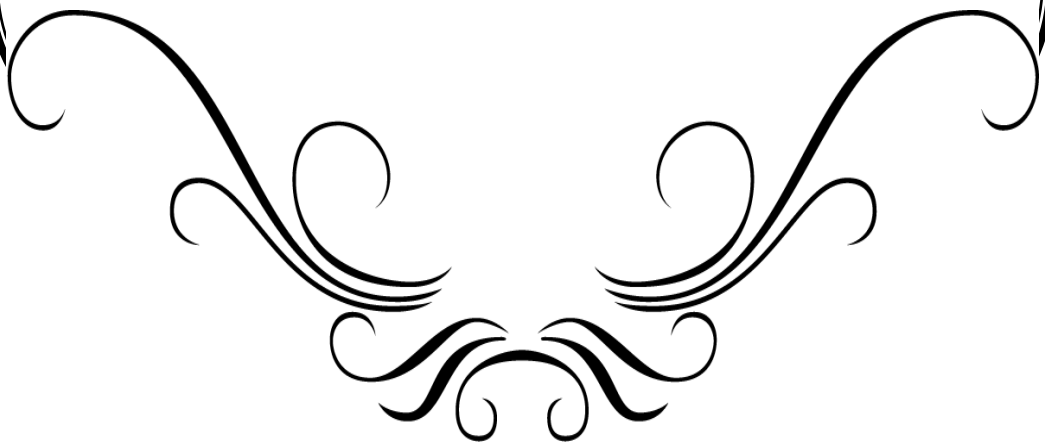
یکی از آثار مکتوب در این زمینه، کتاب «گیلان در سفرنامه‌های سیاحان خارجی» اثر آقای محمود نیکویه است که در آن به ارائه‌ی مستقیم مطالب مربوط و دسته بندی موضوعی آن‌ها بسنده شده است و هدف ایشان بررسی و تحلیل مطالب نبوده است. کتاب دیگر، «رشت، شهر باران» اثر خانم شهناز بیگی بروجنی است که همان طور که از عنوانش پیداست صرفاً شهر رشت از دیدگاه سیاحان مورد نظر بوده و در این اثر نیز همچون کتاب آقای نیکویه، مطالب مورد تجزیه و تحلیل قرار نگرفته است. در کتاب گیلان هم بخشی تحت عنوان گیلان در سفرنامه‌های خارجی آمده است که البته روش کار همانند اثر آقای محمود نیکویه است.

فصل اول:

کلیاتی درباره‌ی

حوزه‌ی مورد مطالعه

۱ - ۱ - سفر و سفرنامه‌ها

مسافرت یکی از قدیمی‌ترین و مهمترین فعالیت‌های انسان است. سفر موجب تکامل و تعالی انسان و بیانگر عروج است. سرشت آدمی توجیه‌کننده‌ی سیر و سفر و سیاحت و جهانگردی است. با سیری در تاریخ و مرور احوال بزرگان علم و اخلاق به این نکته پی می‌بریم که بسیاری از چهره‌های پرفروغ جوامع بشری و راهنمایان و مربیان آدمی، برای نیل به فضایل اخلاقی و دسترسی به معارف عالی بشری و سرچشمه‌ی لایزال حقیقت، سفر کرده‌اند و مرارت‌ها کشیده‌اند به همین دلیل در کتب آسمانی و اخلاقی و دیوان شعرا، مضمون‌هایی نیک و عبارت‌هایی آموزنده در مورد آثار سفر بر تعالی روح و اخلاق انسان آمده است. با سیر در زمین، دریا و آسمان، انسان به عظمت هستی پی می‌برد و به خردی و کوچکی خود آگاه می‌شود.

از مهمترین فواید سفر می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

پند آموختن از تاریخ، سلامتی روح و جسم، آموختن دانش و معرفت و تقویت آداب و رسوم و سنن ملی.

(محلاتی، ۱۳۸۰: ۵۶-۴۷).

انگیزه‌های مسافرت گوناگون بوده و از جستجو برای یافتن سرزمین‌های دیگر به منظور تامین شکار توسط بشر اولیه تا گذاشتن انسان کنونی به کرات دیگر را در بر می‌گیرد. انگیزه‌های مذهبی، تجاری یا سیاسی، همواره انسان‌ها را در جستجوی یافتن قلمروهای تازه بر روی زمین به این سو و آن سو می‌کشاند و با سرزمین‌های ناشناخته آشنا کرده است. اما نباید فراموش کرد که عمر ما کوتاه‌تر از آن است که بخواهیم به همه‌ی سرزمین‌ها سفر کنیم. پس بهتر است که از وقت و فرصت خویش استفاده کنیم و به مطالعه‌ی سفرنامه‌ها بپردازیم (حکیمی، ۱۳۸۳: ۲۱-۱۴).

سفرنامه از لحاظی از تاریخ مهمتر است. تاریخ نویسان معمولاً مسایل عمده‌ی تاریخی را شرح و بسط داده‌اند و گاهی هم با اختیار یا به اجبار حقایقی را کتمان کرده‌اند. تاریخ‌نویس معمولاً تاریخ را برای تاریخ‌سازان و صاحبان قدرت می‌نوشت اما نویسندگی سفرنامه که معمولاً اهل دیار مورد سیاحت نبود، آنچه را می‌دید و احساس می‌کرد می‌نوشت و چون نوشته‌اش در آن سرزمین‌ها انتشار نمی‌یافت از نوشتن حقایق تلخ هم بیمی نداشت. نکته‌ی دیگر آن‌که تاریخ‌نویس معمولاً به موضوعات و مسائل عمده در تاریخ کشور خویش یا تاریخ جهان می‌پردازد در حالی که سفرنامه‌نویس، برعکس مطالب جزئی را نیز مورد توجه قرار می‌دهد (دانش پژوه، ۱۳۸۰: ۲۳-۱۴).

«معمولاً رجال سیاسی با نوشتن خاطرات خویش تلاش می‌کنند که عیب و نقص خود را بپوشانند و از آن‌چه که انجام

داده‌اند دفاع کنند اما جهانگرد آنچه را که مشاهده می‌کند از خوب و بد و زشت و زیبا می‌نویسد» (حکیمی، ۱۳۸۳: ۹۶).

محمود حکیمی در کتاب "سیاحان و جهانگردان" انواع سفرها و سفرنامه‌ها را چنین برمی‌شمارد:

۱. سفرهای مذهبی: مانند دیدار خوان زانگ، راهب بودایی چینی از هند.
۲. سفرنامه‌های سیاسی: خاطرات لیمونیچ وزیر مختار امپراتوری روس.
۳. سفرنامه‌های تخیلی: سفرهای گالیور، رابینسون کروزوئه و مسافرت به ماه (ژول ورن).
۴. سفرنامه‌های نظامی: حمله اسکندر به ایران، هجوم مغولان، جنگهای صلیبی.
۵. سفرنامه‌های اکتشافی: ماژلال، جیمز کوک، کلایرتون، کریستف کلمب.
۶. سفرنامه‌های علمی، سفرنامه‌های هرودت، گزنفون، تحقیق مالهند.
۷. هجرت‌ها: مهاجرت پیروان فرقه‌های پروتستان به جهت آزارشان توسط ارباب (حکیمی، ۱۳۸۳: ۲۳). گویا ایشان سفرهای تجاری را فراموش کرده‌اند!

وی درباره‌ی فواید مطالعه و بررسی سفرنامه‌ها، موارد زیر را یادآور شده است:

۱. شناخت اهمّیت نهضت پیامبران ۲. نزدیک شدن اقوام و ملّت‌ها ۳. آشنایی با سنت‌ها، عادات و شیوه‌ی زندگی ملّت‌ها و اقوام ۴. روشن کردن نقاط تاریک تاریخ ۵- آشنایی با هنر و ادبیات ملل دیگر ۶. آگاهی از چگونگی روابط ایران با دیگر کشورها ۷. آگاهی از دیدگاه سیاحان نسبت به سرزمین‌های دیگر ۸. شناخت سیر آشنایی ایرانیان با تمدن غرب ۹. آشکار ساختن زیبایی‌ها و زشتی‌های جوامع ۱۰. شناخت اهداف کشورهای استعمارگر (حکیمی، ۱۳۸۳: ۱۸۶-۹۶).
- سفرنامه‌ها به عنوان یکی از مهمترین رسانه‌های بین فرهنگی، حاصل کنجاوی‌ها و تلاش‌های شخص سفرنامه‌نویس هستند و در نهایت در زمان خود سبب می‌شده‌اند که عمیق‌ترین و گسترده‌ترین تجربه‌های بین فرهنگی، از یک فرهنگ غریب و بیگانه به فرهنگ خود سفرنامه‌نویس انتقال یابد. به عبارت دیگر سفرنامه‌ها یکی از مهمترین محمل‌های آگاهی از سایر فرهنگ‌ها بوده‌اند. اهمّیت سفرنامه‌ها بیشتر به خاطر بیان شئون زندگی اجتماعی مردم و نیز از جهت تنوع مطالب و آگاهی‌ها و گزارش‌های موجود در آن‌هاست. سفرنامه‌نویسی زیر مجموعه‌ی گزارشگری است. گزارشگری، نه به مفهوم رایج روزنامه‌ای یا رسانه‌ای آن بلکه به معنی مستند نگاری. سفرنامه‌نویس مستندنگار است. او مشاهدات خود را از درون پریپچ و خم انسانی رد می‌کند و روی صفحه سفید کاغذ می‌آورد. او به وقایع مفهوم و جهت می‌بخشد.

در سفرنامه‌ها، وجوه تشابه و تمایز هویت‌های ملل مختلف و چگونگی فهم هویت و فرهنگ ملّت میزبان، از زاویه‌ی دید مسافران به خوبی قابل درک می‌نماید. به بیان دیگر سفرنامه پیامی متقابل است که نویسنده‌ی خارجی به واسطه‌ی آن از یک‌سو به هموطنان خود آگاهی و اطلاع می‌دهد و از سوی دیگر، کشور میزبان را از دیدگاه دیگران نسبت به خود آگاه می‌کند. سفرنامه روایت زندگی بشر و داستان واقعی سرزمین‌ها و مردمان دور و نزدیک است. سفرنامه کتابی علمی و تحقیقی

است که هم افراد را بررسی می‌کند و هم کلیت جامعه را (دانش پژوه، ۱۳۸۰: ۲۰). یکی از کشورهایی که به خاطر قدمت تمدنی، تنوع فرهنگی، جاذبه‌ی تجاری و سودآوری اقتصادی، موقعیت ارتباطی با سایر مناطق دنیا و اهمیت سیاسی در مناسبات و رقابت بین قدرتهای بزرگ از دیرباز مقصد سیاحان بوده، ایران است.

بسیاری از این سیاحان، پس از بازگشت به کشورهای خویش، به نگارش خاطرات سفر خود در قالب سفرنامه همت گماشتند که صرف نظر از کاستی‌های محتوایی یا روشی، از اسناد معتبر تاریخی به حساب می‌آیند و تصویر روشنی از اوضاع اجتماعی، تشکیلات اداری، آداب و رسوم و سنن ایرانیان آن زمان ارائه می‌دهند. این سفرنامه‌ها از حالات، آداب و فرهنگ ملی حکایت می‌کنند که سفرنامه‌نویس از آن‌ها دیدن کرده است (همان: ۱۲).

سفرنامه‌ها از دیرباز در میان مردم طرفداران بسیار داشته‌اند. جذابیت سفرنامه‌ها در همراهی خیالی با نویسنده در طی تجربه‌های غریب همچنین ارائه‌ی اطلاعات تازه و نیز سرگرمی حاصل از مطالعه آن‌ها بوده است. در حقیقت خواننده‌ی یک سفرنامه می‌تواند بدون تحمل مشقت‌های سفر در تجربه‌ی ماجراهای گوناگون شریک شده، اطلاعات مفیدی درباره‌ی قلمروها و سرزمین‌های ناشناخته به دست آورد. خوانندگان سفرنامه‌ها با استفاده از قوه‌ی تخیل خود می‌توانند، در حالی که با آرامش در خانه‌شان نشسته‌اند، همراه با نویسندگان سفر کرده و دور دنیا را سیاحت کنند. در حقیقت سفرنامه‌ها راه سفر را برای کسانی که قادر به انجام آن نمی‌باشند، می‌گشاید. سفرنامه‌ها که حاصل تجربیات شاهدان عینی هستند، مطالب جذاب بسیاری درباره‌ی حوادث تاریخی و زندگی روزمره‌ی مردم در اختیار خوانندگان قرار می‌دهند.

۱-۲-معرفی استان گیلان

۱-۲-۱-وجه تسمیه‌ی گیلان

مورخان یونانی، گیلان را به نامهای کاسپی، کادوز، کاتوش و گلای نام برده‌اند. رابینو مؤلف کتاب ولایات دارالمرز گیلان بر این عقیده بود که گیلان از واژه اوستایی وارنا که نام ناحیه‌ای در شمال کوه البرز می‌باشد مشتق است. الکساندر خودزکو درباره‌ی وجه تسمیه‌ی گیلان می‌نویسد: «نام این ایالت که ساکنانش گاهی آن را گیل، زمانی گیلان و گاهی گیلانات می‌نامند در واقع معرف سرزمینی باتلاقی است. در لهجه‌ی محلی مردم این سرزمین گیل به معنای گل به کار برده می‌شود و گیلان و گیلانات هر دو صورت جمع این اسم هستند»

گیلان در دوران هجوم عرب‌ها دارالمرز نامیده می‌شد. چون حدود متصرفات اعراب در این نقطه پایان می‌یافت. ناحیه کوهستانی آن را در قدیم دیلم و مردمان آن را دیلمان می‌نامیدند. سرزمین گیلان قبل از صفویه به دو ناحیه‌ی بیه پیش و بیه پس مشهور بوده و شهر رشت امروزه از نقاط عمده‌ی گیلان بیه پس محسوب می‌گردد است (افشار، ۱۳۷۲: ۳۸۹).

مؤلفان دیگر نظرات دیگری دارند. از جمله مؤلف بستان السیاحه می‌نویسد: «جیلان که آن را گیلان نیز گویند، ولایتی است معروف و به کثرت آب، خضرت زمین و رطوبت هوا موصوف است و مشتمل بر بلاد معموره و قصبات مشهوره و جبال پر درخت و مسالک بسیار سخت، گویند آن ولایت را جیلان نام و به روایتی جبل بن ماسل بن آشور بن سام بن نوح ساخته و نام خود بر آن نهاده است.» (شیروانی، ۱۳۱۵: ۲۰۷).

لسترنج^۱ نوشته است: «سرزمین‌های رسوبی دلتا را، جغرافیایونسان عرب به طور خاص جیل یا جیلان می‌گفتند و هنگامی که می‌خواستند از تمام ایالت گیلان گفتگو کنند، آن را به صیغه جمع جیلانات می‌نامیدند و این اسم گاهی شامل ولایات و نواحی کوهستانی نیز می‌گردید. در جنوب و غرب این ایالت قسمتی از اقلیم جبال را که محاذی کوه‌های طالقان و طارم از ایالت جبال است بلاد دیلم یا به صیغه جمع دیلمان می‌نامیدند. حاشیه‌ی باریک ساحلی و دامنه‌های کوهستانی که از جنوب غربی دریای خزر به طرف شمال کشیده شده و از طرف مشرق، مقابل دریا قرار دارد سرزمین طالش است.» (لسترنج، ۱۳۷۳: ۱۱۴).

ابراهیم فخرایی در مورد گیلان نتیجه‌ی بررسی خود را این‌گونه می‌نویسد: «گیل‌ها» و اماردها که در ازمنه قدیم کاتوزی نامیده می‌شدند، قرن‌ها پیش از میلاد مسیح استقلال داشته و تسلط سلاطین هم‌جوار را به خود نمی‌پذیرفتند، هم‌چنان که با مادها جنگیدند. کورش کبیر برای فتح بابل از گیل‌ها کمک خواست و اینان به روایت گزنفون به یاریش شتافتند. خودمختاری کاتوزی‌ها نه تنها در عهد هخامنشی، بلکه در زمان ساسانیان نیز ادامه داشت. در عهد شاپور اول کاتوزی‌ها دعوت شدند که در

¹Lestrangle